Τραγωδία ονομαζομένη ΕΥΓΕΝΑ του Κυρ Θεοδώρου Μοντσελέζε 1646.
Παρουσίαση Mario Vitti, φιλολογική επιμέλεια Giuseppe Spadaro.
Αθήνα, Εκδόσεις Οδυσσέας 1995. Σελ. 148, 1 εικ.

ΤΙΝΑ ΛΕΝΤΑΡΗ
Βιβλιοκρισία της έκδοσης
Μαντατοφόρος 41 (1996), σσ. 152-166.

[Ιωσήφ Βιβιλάκης, επιμ.]
Αμφι-Θέατρο Σπύρου Α. Ευαγγελάτου,
Θεοδώρου Μοντσελέζε *Ευγένα.*
Αθήνα 1997, σελ. 72, πολλές εικ. (κείμενο της διασκευής σσ. 45-68, γλωσσάριο σσ. 69-72).

Η πρόσφατη επανέκδοση του κειμένου της «Ευγένας», η παράσταση από το «Αμφι-Θέατρο» του Σπύρου Ευαγγελάτου, με κείμενο διασκευασμένο σε ορισμένα σημεία, αλλά και ενδιαφέρουσες προτάσεις για φιλολογική αποκατάσταση ορισμένων χωρίων, καθώς και η εκτενέστατη βιβλιοκρισία της Τίνας Λεντάρη μας δίνει την ασυνήθιστη ευκαιρία να συζητήσουμε σε κάποια έκταση βασικά φιλολογικά και εκδοτικά προβλήματα θεατρικών κειμένων που δεν ανήκουν στην κρητική λογοτεχνία, δεν έχουν τη λογοτεχνική της στάθμη και δείχνουν προχωρημένη φθορά του αρχικού κειμένου με επεμβάσεις και αβλεψίες από τους τυπογράφους της Βενετίας. Τα σχετικά ζητήματα τα επεσήμανα σε σύντομη βιβλιοκρισία μου στην *Byzantinische Zeitschrift* 90 (1997), σσ. 458-460· τότε δεν είχα υπόψη μου (τη στιγμή που γράφτηκε) τη βιβλιοκρισία της Τίνας Λεντάρη και τις φιλολογικές επεμβάσεις του Σπύρου Ευαγγελάτου. Ουσιαστικά σήμερα έχουμε τρεις διαφορετικές εκδόσεις του ίδιου κειμένου: του Vitti από το 1965, του Spadaro από το 1995 και του Ευαγγελάτου από το 1997. Το ενδιαφέρον είναι, ότι ο Spadaro προχωρεί σε αρκετές αλλαγές· αυτό που κάνει την εργασία της σύγκρισης detective work, είναι 1) το γεγονός, ότι δεν υπάρχει πια (προς το παρόν τουλάχιστον) η δυνατότητα επαλήθευσης, γιατί, όπως πληροφόρησε ο Mario Vitti το έκπληκτο ακροατήριο σε μια εκδήλωση του Πανεπιστημίου Αθηνών στις 6 Φεβρουαρίου 1996, όπου παρουσιαζόταν το βιβλίο του, τον ειδοποίησε ο βιβλιοθηκάριος του Ελληνικού Κολεγίου της Ρώμης, του Αγίου Αθανασίου, πως το μοναδικό αντίτυπο που υπάρχει εκεί έχει εξαφανιστεί, και 2) ότι και οι δύο apparati critici (του Vitti υποσελιδίως, του Spadaro μετά από το κείμενο), όπως προκύπτει από συστηματική σύγκρισή τους, δεν φανερώνουν όλες τις επεμβάσεις στις οποίες προχώρησαν οι εκδότες. Ειδικά αυτός του Spadaro, που έπρεπε να λάβει υπόψη και να συζητήσει όλες τις επεμβάσεις ή μη επεμβάσεις του Vitti, είναι ακόμα πιο λιτός από το κριτικό υπόμνημα του 1965· σχετικές σημειώσεις δεν υπάρχουν, μόνο ένα γενικό «Φιλολογικό Σημείωμα» (σσ. 113-117), που εξηγεί τη γενική εκδοτική πολιτική και περιγράφει ορισμένες ιδιαιτερότητες του κειμένου. Ενδεικτικό της κάποιας προχειρότητας είναι και το γεγονός, ότι το Γλωσσάριο του προγράμματος του «Αμφι-Θεάτρου» (σσ. 69-72), που συνέταξε ο Ιωσήφ Βιβιλάκης, είναι πολύ εκτενέστερο και λεπτομερέστερο από αυτό της κριτικής έκδοσης του Spadaro (σσ. 107-109)· δυστυχώς λόγω των επεμβάσεων και προσθηκών του Ευαγγελάτου δεν μπορεί να αποτελέσει βάση για την κριτική έκδοση του κειμένου. Έτσι,

κατά κάπως ειρωνικό τρόπο, η «αναγέννηση» της «Ευγένας» δεν οδήγησε στην επίλυση των βασικών φιλολογικών προβλημάτων (κείμενο, ποιητής), αλλά και στην απώλεια του μοναδικού αντιτύπου της editio princeps.

Αυτό το μοναδικό αντίτυπο, που εντοπίσθηκε γύρω στα 1960 από τον Mario Vitti στη βιβλιοθήκη του Αγίου Αθανασίου στη Ρώμη, δημοσιεύθηκε σε μια στιγμή, όπου η οντότητα του Επτανησιακού Θεάτρου κατά το 17ο αιώνα ήταν ακόμα συζητήσιμη (Teodoro Montselese, *Ευγένα*, a cura di Mario Vitti. Napoli 1965, Istituto Universitario Orientale, Seminario di Greco Moderno 2· το κείμενο δημοσιεύθηκε και στο *Θέατρο* 14, 1964, σσ. 8-23 με την Εισαγωγή του Vitti, μεταφρασμένη από τα ιταλικά και σχόλιο του Κώστα Νίτσου· για την Εισαγωγή βλ. και το μελέτημα του Vitti, *«Eviena», tragedia secentesca di Zante e gli influssi del teatro italiano su quello neoellenico*, Accademie e Biblioteche d' Italia 31 (1963) ανάτυπο 16 σελ. και του ίδιου, «Προεισαγωγικά στην 'Ευβιένα', *Κρητικά Χρονικά* 14, 1960, σσ. 435-451). Μετά από τη δημοσίευση του κειμένου στο *Θέατρο*, ο Γιάννης Σιδέρης αμφισβήτησε ακόμα και την ξεχωριστή υπόσταση του Επτανησιακού Θεάτρου (Γ. Σιδέρης, «Το εφτανησιακό θέατρο», *Θέατρο* 15, 1964, σσ. 75-76), κι απάντησε ο Διονύσιος Ρώμας με το γνωστό, και σήμερα ακόμα αξεπέραστο στη συνθετικότητά του μελέτημα «Το επτανησιακό θέατρο», *Νέα Εστία* 76 (1964), τεύχ. 899, σσ. 97-167. Είχε προηγηθεί μόνο η διατριβή της Γλυκερίας Πρωτοπαπά-Μπουμπουλίδου, *Το θέατρον εν Ζακύνθω από του ΙΣΤ΄ μέχρι του ΙΘ΄ αιώνος*, Αθήναι 1958, και ακολούθησε η διατριβή του Σπύρου Ευαγγελάτου, *Ιστορία του θεάτρου εν Κεφαλληνία, 1600-1900*, Αθήναι 1970.

Παρά τον απρόσμενο εμπλουτισμό της νεοελληνικής δραματουργίας στις πρώιμες φάσεις της, οι αντιδράσεις, παρά τον αρχικό ενθουσιασμό, ήταν φειδωλές: βιβλιοπαρουσιάσεις από τον Κ. Πορφύρη (*Επιθεώρηση Τέχνης* 21, 1965, σσ. 519 εξ.) και τον Παν. Μουλλά (*Εποχές* 33, 1966, σσ. 68 εξ.), σχολιασμό από το Διονύσιο Ρώμα (ό.π., σσ. 106 εξ.) και, εκτενέστερα, από τον Giuseppe Spadaro («Una tragedia neoellenica del XVII secolo recentemente scoperta», *Byzantion* 38, 1968, σσ. 433-459). Σοβαρές φιλολογικές ή θεατρολογικές μελέτες έμειναν και έκτοτε σπάνιες: μερικές διορθώσεις του κειμένου πρότεινε η Ι. Καραγιάννη, «Παρατηρήσεις στην 'Ευγένα'», *Ελληνικά* 23 (1970), σσ. 346-352 και μια πλήρη δραματολογική ανάλυση δημοσίευσε ο υποφαινόμενος (W. Puchner, «Raum- und Zeitprobleme in der 'Ευγένα' von Montselese», *Folia Neohellenica* VI, 1984, σσ. 102-120 και ελληνικά στον τόμο: *Μελετήματα θεάτρου. Το Κρητικό θέατρο*, Αθήνα 1991, σσ. 325-348).

Το έργο, στην εποχή του, δεν πρέπει να ήταν και τόσο άγνωστο, όπως φανερώνεται σήμερα: το αναφέρει ο Λέων Αλλάτιος στη σχολιασμένη βιβλιογραφία του *Poeti antichi raccolti da codici manoscritti...*, Napoli 1661, σσ. 29 εξ., μαζί με την «Ερωφίλη», το «Βασιλέα Ροδολίνο» και τη μετάφραση του «Pastor fido» του Μιχαήλ Σουμμάκη (δηλαδή εκείνα τα δραματικά έργα που είχαν τυπωθεί ώς το 1660 στη Βενετία), ως «Eubiena di Teodoro Mondesse» (η ταυτότητα του ποιητή ακόμα και σήμερα είναι άγνωστη). Ο Mario Vitti έθεσε τον ευγενικό στόχο, όπως διατείνεται ο ίδιος στον πρόλογό του, να κεντρίσει με τη νέα έκδοση το ενδιαφέρον των θεατρανθρώπων για το ανέβασμα του θρησκευτικού αυτού δράματος σε μια σύγχρονη σκηνή. Αυτός ο στόχος πέτυχε, και ο Σπύρος Ευαγγελάτος μας έδωσε μια απολαυστική παράσταση, που μετέτρεψε την «αφελή» κατάνυξη του ψυχωφελούς αναγνώσματος για το θαύμα της Παναγίας σε ξέφρενη και κεφάτη σάτιρα, όπως έκανε παλαιότερα με την «Ιφιγένεια» του Κατσαΐτη· με τη δημοσίευ-

ση του διασκευασμένου κειμένου προσέφερε και μερικές φιλολογικές προτάσεις για την αποκατάσταση προβληματικών χωρίων. Ωστόσο η έκδοση του Spadaro, όπως διατυπώνει με έμφαση η Τίνα Λεντάρη, δεν αντικαθρεφτίζει τα εκδοτικά standards, που έχουν επιτευχθεί στο μεταξύ από την πρώτη έκδοση πριν από 30 χρόνια.

Ο Mario Vitti περιορίστηκε στη συγγραφή της Εισαγωγής και την κατάρτιση των Παραρτημάτων, ενώ το κείμενο, το κριτικό υπόμνημα, το γλωσσάριο και το «Φιλολογικό Σημείωμα» (έκδοση, γλώσσα, στιχουργία) είναι έργο του έμπειρου σε φιλολογικά ζητήματα Ιταλού νεοελληνιστή Giuseppe Spadaro (πρόσφατα δημοσιεύτηκαν τα κρητολογικά του Άπαντα: *Letteratura cretese e Rinascimento italiano*, Rubbettino Messina 1994, prefazione N. M. Panajotakis). Η Εισαγωγή γράφτηκε εκ νέου, ακολουθεί όμως εν γένει τη διάρθρωση της έκδοσης του 1965 στα ιταλικά· άλλωστε δεν είναι και πολλές οι νέες αντιλήψεις που θα μπορούσαν να συζητηθούν (βασικά περιορίζονται στις δραματολογικές εκτιμήσεις και παρατηρήσεις του υποφαινομένου). Η σύντομη Εισαγωγή καταπιάνεται με τον άγνωστο ποιητή και την έκδοση, τα πρότυπα (Rappresentazione di Stella, παραμύθι της Κουτσοχέρας), τον όρο «μίλημα» ως σύντομη σκηνή, την τυπογραφική εμφάνιση που είναι ίδια με την πρώτη έκδοση της «Ερωφίλης», το πνευματικό κλίμα της Αντιμεταρρύθμισης, τα κωμικά στοιχεία, τις επιδράσεις του Κρητικού θεάτρου, τις αποκλίσεις από τις Τρεις Ενότητες κτλ. Η Τίνα Λεντάρη στην κριτική της στέκεται κυρίως σε δύο σημεία: 1) το ειδολογικό ζήτημα: ο τίτλος των τυπογράφων αναφέρει «τραγωδία», το ίδιο το κείμενο «κωμεδιά» (στ. 151), ο Vitti συνδέει το έργο με την tragicommedia και τη θεωρία της τραγωδίας di lieto fine, ενώ, θα έπρεπε να προσθέσουμε, ότι το θρησκευτικό δράμα δεν υπάγεται στις κατηγοριοποιήσεις της κλασικίζουσας δραματουργίας (ούτε στις τρεις ενότητες) – αλλά η δραματολογική ορολογία του ελληνικού θεάτρου του 17ου και 18ου αιώνα είναι γενικώς συγκεχυμένη και απαιτεί ξεχωριστή μελέτη· 2) σωστά επισημαίνει ότι εκτός από τις απηχήσεις από το Κρητικό θέατρο (που δεν είναι και τόσες πολλές, ίσως τα κωμικά των δούλων πρέπει να εξεταστούν χωριστά) πρέπει να ερευνηθεί και η εξάρτηση των πολλών θρήνων (Ευγένα, Ρήγας, Ρηγόπουλο) από τα λαϊκά μοιρολόγια.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να προσθέσω ακόμα και έναν άλλο προβληματισμό: το όλο έργο ακολουθεί συγκεκριμένο παραμυθολογικό τύπο («The Maiden Without Hands» 706 κατά το σύστημα Aarne-Thompson). Ο Vitti πραγματεύεται το θέμα σε κάποιαν έκταση, χρησιμοποιεί όμως μόνο το *Motif-Index of Folk Literature* του Stith Thompson (Copenhague 1956) κι όχι το *The Types of the Folktale. A classification and bibliography* των Antti Aarne και Stith Thompson (Helsinki 1964, 2η έκδ.), όπου παρατίθεται και άλλη βιβλιογραφία (σσ. 240 εξ., επεισόδιο III/2 του Pentamerone, «La Penta manomozza»)· στον ανέκδοτο κατάλογο παραμυθολογικών τύπων στην Ελλάδα του Γεωργίου Μέγα αριθμούνται συνολικά 41 παραλλαγές (βλ. τώρα Α. Αγγελοπούλου-Α. Μπρούσκου, *Επεξεργασία παραμυθιακών τύπων και παραλλαγών AT 700-749.* Αθήνα 1994, [Γεωργίου Α. Μέγα: Κατάλογος Ελληνικών Παραμυθιών – 2], σσ. 53-66, και στην γαλλική έκδοση των ιδίων, *Catalogue raisonné du Conte Grec. Types et versions AT 700-749,* Athènes 1996, σσ. 53-68). Ο Vitti είχε εντοπίσει την ανέκδοτη παραλλαγή της Ζακύνθου (βλ. παράρτημα 4, σσ. 127 εξ.) και την εκδεδομένη της Κέρκυρας (πρωταγωνίστρια η «Βγενίτσα», J. Boulanger, *Les contes de ma cuisinière*, Paris 1935, σσ. 125-131) καθώς και την ελληνική της νότιας Ιταλίας (*Rivista delle tradizioni popolari italiane* 1, 1893, σσ. 51-56), αλλά η «συνθετική παραλλαγή» από το αρχείο του Μέγα (δηλαδή καταγραφή όλων των μοτίβων όλων των παραλλαγών) φανερώνει μια καταπληκτική ομοιότητα στις λεπτομέ-

ρειες. Ως προς την λογοτεχνική παράδοση του θέματος υπάρχουν και νεότερα δεδομένα: την ιστορία διηγείται και το αφήγημα «Constance» του Geoffrey Chaucer (M. Schlauch, *Chaucer's Constance and Accused Queens*, New York 1927) και ως λαϊκό ανάγνωσμα ευρείας διάδοσης τη βρίσκουμε στο έμμετρο μυθιστόρημα «La belle Hélène de Constantinople» το 13ο αώνα (P. Delarue – M. -L. Tenèze, *Le Conte Populaire Français*, 4 τόμ., Paris 1957-85, τόμ. Α΄, σσ. 295-311, τόμ. Β΄, σσ. 630 εξ.). Για τον παραμυθολογικό αυτό τύπο υπάρχει και ολόκληρη μονογραφία (H. Däumling, *Studie über den Typus des Mädchens ohne Hände innerhalb des Konstanze-Zyklus*, München 1912), που ασχολείται κυρίως με την λογοτεχνική παράδοση. Στην ελληνική προφορική παράδοση το παραμύθι είναι περισσότερο γνωστό ως «Η κακιά μητριά» (Αγγελοπούλου-Μπρούσκου, ό.π., σσ. 76 εξ.).

Ο Vitti προσθέτει στην έκδοση του 1995 και ένα άλλο στοιχείο: πως το θαύμα της Παναγίας αναφέρεται και στο διαδομένο ψυχωφελές ανάγνωσμα «Αμαρτωλών Σωτηρία» του Αγάπιου Λάνδου (πρώτη έκδοση Βενετία 1641) ή σε ανάλογα αναγνώσματα της Ιταλίας, όπως το «Miracoli della gloriosa Vergine Maria in lingua Tosca» (1536). Στον Λάνδο πρόκειται για το θαύμα ΙΑ΄ «Περί της βασιλίσσης της Φραγκίας, ής τας κεκομμένας χείρας ιάτρευσεν η παντοδύναμος Δέσποινα» (στην έκδοση του 1972 σσ. 348-352, βλ. Αγγελοπούλου-Μπρούσκου, ό.π., σ. 76). Όπως σημειώνει όμως ο Ιωσήφ Βιβιλάκης, η διήγηση του Λάνδου δεν πρέπει να θεωρηθεί μοναδικό πρότυπο του έργου (Ι. Βιβιλάκης, Μια τραγωδία διά ευλάβειαν της Υπεραγίας Θεοτόκου, στο πρόγραμμα του Αμφι-Θεάτρου, σσ. 39-41)· το ότι στον πρόλογο «Τοις αναγινώσκουσι» ο συγγραφέας (δήθεν) αποκαλύπτει πως το έργο του «διά ευλάβειαν της Υπεραγίας Θεοτόκου έκαμε» αποτελεί συμβατικό στοιχείο των «ψυχωφελών αναγνωσμάτων».

Μερικές αλλαγές δείχνουν τα παραρτήματα σε σύγκριση με την έκδοση του 1965: το πρώτο μέρος (Α΄) ξεκινάει με την Αφιέρωση στους αναγνώστες και την «Υπόθεση»· δικαίως η Λεντάρη σημειώνει (σ. 163) πως αυτά έπρεπε να προτάσσονται του κειμένου (στην έκδοση του 1965 τουλάχιστον η Αφιέρωση βρισκόταν στη σωστή θέση της). Αλλά γιατί μεταφέρονται τα τυπογραφικά λάθη της βενετικής έκδοσης (*καλούτων* αντί *καλούντων*, *Θεοτόνου* αντί *Θεοτόκου*), ενώ η παλαιά έκδοση διόρθωσε στον apparatus criticus (σωστά ο Βιβιλάκης διορθώνει στο πρόγραμμα του Αμφι-Θεάτρου και *την παρόν τραγωδία*, ενώ το ίδιο το κείμενο της αφιέρωσης έχει στην αρχή σωστά *την παρούσα τραγωδία*); Ακολουθεί η Περίληψη του έργου· το riassunto analitico του 1965 ήταν χωρισμένο σε «σκηνές», πράγμα που εγκαταλείπεται τώρα (πρόκειται για αναδημοσίευση περίληψης από το άρθρο στα *Κρητικά Χρονικά*, 14, 1960, σσ. 437 εξ.· εύλογη η απορία της κ. Λεντάκη για τη σκοπιμότητα του εγχειρήματος «κατόπιν εορτής» δηλ. του κειμένου του έργου). Ακολουθεί η χρήσιμη περίληψη της «Rappresentazione di Stella» (και αυτή αναδημοσιευμένη από τα *Κρητικά Χρονικά* 14, 1960, σσ. 444-447)· στο Appendice II η Tavola di concordanza tra «Stella» e «Eviena» με τις παράλληλες στήλες ήταν βέβαια πιο διαφωτιστική. Έπεται και στις δύο εκδόσεις η παραλλαγή του παραμυθιού της Κουτσοχέρας από τη Ζάκυνθο 1888 σε ανέκδοτη καταγραφή από το Κέντρο Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών. Ακολουθούν στην παλαιά έκδοση εκείνα τα κεφάλαια που ανατέθηκαν τώρα στον Spadaro: Nota sulla lingua με Lessico, Fonologia, Morfologia, Sintassi, και Nota sulla tecnica e sullo stile, που ίσως δεν ικανοποιούν πλήρως σε μια σημερινή έκδοση, αλλά δεν είναι φτωχότερα ή λιγότερο διαφωτιστικά από το σύντομο κεφάλαιο του Spadaro. Ακολουθεί και στις δύο εκδόσεις απόσπασμα από τους περίφημους Discorsi του

Giov. Battista Giraldi Cinthio σχετικά με την τραγωδία di lieto fine (1554)· αναρωτιέται η κ. Λεντάρη, εφόσον η νέα έκδοση απευθύνεται σε ένα ευρύτερο κοινό, γιατί το απόσπασμα δεν μεταφράστηκε στα ελληνικά· από την άλλη θεωρώ πως η παράθεση και άλλων θεωρητικών κειμένων για το ίδιο ζήτημα (Ιάσων Δενόρες, Guarini), όπως προτείνει, θα μπέρδευε ακόμα περισσότερο τον ανυποψίαστο αναγνώστη, εφόσον η έκδοση στοχεύει σ' ένα πλατύτερο κοινό· η παρακολούθηση της ενδιαφέρουσας αυτής διένεξης, που οδήγησε τελικά στην tragicommedia pastorale, πρέπει να είναι αντικείμενο ειδικών θεωρητικών συγγραμμάτων της ιστορίας των θεωριών του δράματος· άλλωστε χρειάζεται να σημειωθεί εδώ, ότι η συζήτηση αυτή ακροθιγώς μόνο ή και καθόλου αφορά το θρησκευτικό δράμα (που βρίσκεται και στην Ελλάδα εκτός των κανόνων της κλασικίζουσας δραματουργίας), γιατί η δημιουργία του τύπου της τραγωδίας της Αντιμεταρρύθμισης και του Μπαρόκ, των «μαρτύρων», όπου ο θάνατος του ήρωα αποτελεί αίσιο τέλος, προέρχεται από τους θεωρητικούς του ιησουιτικού θεάτρου.

Στην παλαιά έκδοση ακολουθεί το Γλωσσάριο (πιο πλούσιο απ' ό,τι στη νέα έκδοση), στη νέα το απόσπασμα του Λέοντος Αλλατίου για την ελληνική δημοτική ποίηση (1661, βλ. παραπάνω) και το Β΄ μέρος του παραρτήματος με αναδημοσιεύσεις των άρθρων του Πορφύρη (η «Ευγένα» ως «ομιλία») και του Μουλλά (βλ. παραπάνω) καθώς και του υποφαινομένου (χωρίς υποσημειώσεις). Η διάρθρωση του παραρτήματος ακολουθεί δηλαδή σε βασικές γραμμές την παλαιά έκδοση· η νέα προσπαθεί να συγκεντρώσει όλα τα σχετικά στοιχεία, που είδαν έκτοτε το φως της δημοσιότητας. Το Πρόγραμμα του «Αμφι-Θεάτρου» προσθέτει εκτός από το άρθρο του Βιβιλάκη (βλ. παραπάνω) και ένα μελέτημα του Σπ. Ευαγγελάτου, Νέα «ψήγματα» βιογραφίας για τον Θεόδωρο Μοντσελέζε (σσ. 30-32), ο οποίος προσπαθεί να εξάγει από το ίδιο το κείμενο ορισμένα συμπεράσματα ως προς την ηλικία του ποιητή, την κοινωνική τάξη και το θρήσκευμά του καθώς και τον τόπο γέννησης και διαμονής (τοπωνύμια της ΝΑ Ζακύνθου). Η κριτική της κ. Λεντάρη είναι σε ορισμένα σημεία υπερβολικά αυστηρή, ακόμα και επιθετική, και παίρνει αφορμή από δεδομένα που έχουν διαμορφωθεί έκτοτε· άλλωστε αποτελεί μάλλον συνειδητή επιλογή του Vitti να μην ακολουθήσει τη διάρθρωση των Εισαγωγών στις κριτικές εκδόσεις, όπως καθιερώθηκαν από το Λίνο Πολίτη με την έκδοση του «Κατζούρμπου» το 1964.

Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός, ότι η νέα φιλολογική επεξεργασία του κειμένου οδήγησε σε διαφορετικά αποτελέσματα, τα οποία θίγουν ορισμένα βασικά προβλήματα της έκδοσης δημωδών κειμένων της εποχής, εφόσον δεν ανήκουν στην κρητική λογοτεχνία, για την οποία έχουν οριστικοποιηθεί ορισμένα εκδοτικά standards. Εδώ οι κριτικές επισημάνσεις της κ. Λεντάρη αποκτούν μεγαλύτερη ουσιαστικότητα· είναι ενδιαφέρον ότι κανένα από τα παραδείγματα που συζητά δεν συμπίπτει με τα δικά μου (βλ. τη βιβλιοκρισία στην *Byzantinische Zeitschrift*, ό.π.), αλλά καταλήγουμε grosso modo στο ίδιο συμπέρασμα: ο Spadaro χειρίζεται το κείμενο με τρόπο συντηρητικότερο απ' ό,τι ο Vitti και αποκαθιστά και προβληματικές γραφές ξανά υπέρ της editio princeps, αναιρώντας τις επεμβάσεις του Vitti. Ενώ αυτή η εκδοτική πολιτική φαίνεται εξ αρχής η πιο σωστή (αποφυγή αυθαίρετων επεμβάσεων), στην περίπτωση της έκδοσης της «Ευγένας» από τους τυπογράφους του εκδοτικού οίκου Giuliani εν μέρει μόνο δικαιολογείται, γιατί το κείμενο φανερώνει σε μερικά σημεία, χωρίς αμφιβολία, επεμβάσεις των τυπογράφων προς μια «λογιότερη» γλώσσα, πιο ταιριαστή στα ψυχωφελή αναγνώσματα της εποχής. Ο ποιητής, που πλήρωσε κατά τον πρόλογο και την έκδοση, δεν φαίνεται να έκανε διορθώσεις, αλλιώς δε θα είχαν μείνει οι επεμβάσεις αυτές, που καταστρέφουν συχνά τον στί-

χο. Δυστυχώς δεν έχουμε πια την ίδια την έκδοση (όπως αναφέρθηκε ήδη, τα δύο κριτικά υπομνήματα δεν καλύπτουν καθόλου το σύνολο των επεμβάσεων των δύο εκδοτών), αλλά αν κρίνουμε από την Αφιέρωση, από την οποία διαθέτουμε φωτοαντίγραφο (στο περιοδικό *Θέατρο* του 1964), και μόνο το μικρό αυτό κείμενο διαθέτει ήδη τρία χονδροειδή σφάλματα, δύο καθαρά τυπογραφικά (βλ. παραπάνω) και ένα γραμματικό· η τύχη του κύριου κειμένου στα χέρια των τυπογράφων αυτών δεν θα ήταν διαφορετική. Άρα σε σημεία όπου λόγιες γραφές δημιουργούν το όποιο μετρικό ή άλλο πρόβλημα, πρέπει να αντικατασταθούν από δημοτικούς τύπους, με σεβασμό βέβαια στο διαλεκτικό χρώμα, τις διττογραφίες και τον υφολογικά μεικτό χαρακτήρα τέτοιων κειμένων. Προς αυτή την κατεύθυνση κινήθηκε ο Vitti με σωστό αισθητήριο για το ρυθμό και τη δομή του πολιτικού στίχου, ίσως όχι τόσο συστηματικά, όσο θα το έκαμε κανείς σήμερα (στις αρχές της δεκαετίας των '60 ακόμα δεν είχαν διαμορφωθεί τα εκδοτικά standards που διαθέτουμε σήμερα), όχι όμως ο Spadaro, που κινείται πιο κοντά στην editio princeps. Εντούτοις η διάγνωση αυτή είναι κάπως απλοϊκή και πρέπει να διαφοροποιηθεί, συζητώντας συγκεκριμένα παραδείγματα, γιατί υπάρχουν και αρκετές περιπτώσεις, όπου οι δικές του επεμβάσεις είναι προτιμότερες από αυτές του Vitti· στη συζήτηση αυτή χρήσιμο είναι να «διαβάσει» κανείς δίπλα στις δύο εκδόσεις και την διασκευή του Ευαγγελάτου, που σε μερικές περιπτώσεις προτείνει ελκυστικές λύσεις ή και παρακάμπτει τον προβληματισμό με τελείως νέες διατυπώσεις και με την ελευθερία του θεατρικού «dramaturg». Το κριτικό υπόμνημα του Spadaro (σσ. 103-106) αναφέρει τελικά ένα δείγμα μόνο των προβλημάτων και επεμβάσεων, ώστε ο φιλοπερίεργος αναγνώστης πρέπει να ανατρέξει στη σπάνια σήμερα έκδοση του 1965· η χρήση των λατινικών συντομογραφιών δεν δημιουργεί πραγματικό πρόβλημα, γιατί οι φιλόλογοι γνωρίζουν τα λίγα sigla που χρησιμοποιούνται, ο κοινός αναγνώστης έτσι κι αλλιώς δεν διαβάζει το μέρος αυτό. Για τη χρήση ωστόσο η υποσελίδια παράθεση του apparatus criticus είναι προτιμότερη· η ορθογραφία εκσυγχρονίζεται, σύμφωνα με τις τελευταίες εκδόσεις των Αλεξίου/Αποσκίτη: *ει* αντί *η* στις ρηματικές καταλήξεις στο πρώτο πρόσωπο ενικού μετά *αν, ας, να* κτλ., αποφυγή της αύξησης στο υπερθετικό βαθμό των επιθέτων *-ώτατα*. Ωστόσο στις ρηματικές καταλήξεις του πρώτου προσώπου πληθυντικού μετά *αν, ας, να* κτλ. διατηρείται το *-ώμεν*: *μιλήσωμεν* 1361, *γεμώσωμεν* 462, *να την πάρωμεν* 447, *νά 'ρχωνται* 442, *ας νυκτώσωμεν* 490, *ξεφαντώσωμεν* 251· όμως *να μην πανδρεύονται* 618 από αβλεψία ή τυπογραφικό λάθος;

Ο Spadaro προτιμάει *κ'* (με απόστροφο) μπροστά σε *ε* και *ι* και *κι* (χωρίς απόστροφο) μπροστά στα άλλα φωνήεντα. Υπάρχει βέβαια και το ενδεχόμενο νέων τυπογραφικών λαθών, γιατί η έκδοση δεν έτυχε επισταμένης φιλολογικής επιμέλειας: λείπει ολόκληρος ο στίχος 1184! Επίσης ο Spadaro, όπως επισημαίνει σωστά η Λεντάρη, αναφέρει διορθώσεις του Vitti ως δικές του (βλ. *app. crit.* στ. 6 και 8, 1419)· σσ. 157 εξ. και άλλα παραδείγματα ασυνεπούς ή σιωπηλής διόρθωσης εκ μέρους του S[padaro]. Πολύ συχνά ο S διατηρεί τους λόγιους τονισμούς της πρώτης έκδοσης κι εκεί όπου ο V[itti] έχει διορθώσει σωστά metr. gr. Μετρικά παραδείγματα: 17 *σοφία* S αντί *σοφιά* V κατά την E[ditio princeps] καταστρέφει το στίχο, ενώ στο ίδιο στίχο ο V πρότεινε το λογιότερο *αστρονομία* αντί του *αστρονομιά* της E ακριβώς metr. gr.· στο στίχο 23 επαναλαμβάνεται το ίδιο (*σοφία / σοφιά*), μόνο που η E είχε τώρα το σωστό τύπο *σοφιά* (αν πιστέψουμε τον app. crit. του V και δεν το παραμέλησε)· στ. 10 δεν τόλμησε ούτε ο V να διορθώσει την E *Φιλοσοφίες κι αστρονομίες*, που δημιουργούν υπέρμετρο στίχο (σε *φιλοσοφιές κι αστρονιμιές*). Στ. 32 υπάρχει και άλλη περίπτωση: διατήρηση εσφαλμένου τύπου από το V, που

αποκαθιστά ο S: *Καθώς μου λέγει η μαντειά – Καθώς μου λέγει η μαντεία*, υπολογίζοντας τη λειτουργία της συνίζησης (ο λόγιος τύπος και πρωτύτερα στους στ. 12 και 24). Οι τυπογράφοι έχουν την τάση να δέχονται χασμωδίες και να αντικαθιστούν τη συνίζηση με αφαίρεση. Οι λογιότεροι τονισμοί, καθώς και τα τελικά *-ν* – προέρχονται μάλλον από το πρότυπο, αν και αυτό δεν δηλώνεται. Συνήθως ο S προτιμάει τους λογιότερους τονισμούς, σπάνια ο V: π.χ. 86 *ζημίες – ζημιές* (S), 143 *δύο – δυό* (S), 942 *αφεντία – αφεντιά* (S). Τα παραδείγματα όπου οι λογιότεροι τονισμοί αντιβαίνουν στη ροή του δεκαπεντασύλλαβου ή δημιουργούν υπέρμετρο στίχο, είναι πολλές: 180 (*μαντείες – μαντειές*), 238 (*ανδρείαν – ανδρειάν*), 500 (*καμίαν – καμιάν*, 682, 687), 566 (*θηρία-θηριά*, και 624, 718), 685 (*μίανμιάν*, 749, 1051, 1196, 1332, 1378), 1170 (*ταλαιπωρίαν – ταλαιπωριάν*), 1178 (*παρηγορία – παρηγοριά*), 1217 (*ποίο[ς] – ποιο[ς]*, 1221, 1263, 1300), 1368 (*Βενετίας – Βενετιάς*) κτλ. Η επισήμανση της συνίζησης με την αφαίρεση του τόνου ίσως σήμερα δεν χρειάζεται πια: π.χ. *νά εισαι* 323 V, *νά ητουνε* 323 V, αν και ξεχωρίζει οπτικά τη χασμωδία, όπου τα τονισμένα φωνήεντα στο τέλος και στην αρχή της επόμενης λέξης παραμένουν (βλ. και 534, 612, 614, 634, 898, 910, 913, 914, 1222, 1308, 1496). Ο S προχωρεί όμως και σε διορθώσεις, που δεν συμφωνούν με τις σημερινές πρακτικές: η δασύτητα του αρχικού φωνήεντος στην περίπτωση μετατροπής του δεν διατηρείται: π.χ. 367 και 1498 *ορμήνεψα* S, ενώ σωστά ο V είχε *ορμήνεψα* (χωρίς δασεία). Υπάρχουν και λάθη που δεν ξέρει κανείς, σε ποιον να τα αποδώσει, στο σημερινό τυπογραφείο ή στον εκδότη: π.χ. 428 *να ειδώ* (S) αντί *να ιδώ* (V).

Υπάρχουν βέβαια και πιο περίπλοκες περιπτώσεις: 62 π.χ. *ή το ρηγάτο αν χάση* V, ενώ S παραλείπει το *αν* (στην E *να* που δημιουργεί υπέρμετρο στίχο), ενώ μπορεί να παραμείνει λόγω συνίζησης. 95 η διόρθωση του S είναι ικανοποιητική, γιατί αποφεύγεται ο υπέρμετρος στίχος του V. 106 ο ιδιωματικός τύπος *το δάσο* διορθώνεται κατά λάθος (S, βλ. 704, 1325, 1233 *του δάσου*, λείπει από το γλωσσάρι, ενώ ο V έχει στο γλωσσάρι και τους ομαλούς τύπους). Οι διορθωτικές στρατηγικές του V και του S δεν είναι πάντα ξεκάθαρες. Μερικά παραδείγματα: 112 διορθώνει ο V το *παρευθύς* (E+S) σε *πάραυθες*, γιατί απαντά με αυτόν τον τύπο στη συνέχεια (131 *πάραυτες* E+V, *πάραυθες* S)· ο S ακολουθεί σταθερά τις γραφές των τυπογράφων, ενώ ο V στην αρχή διορθώνει ακόμα: *παρευθύς* E+S 149 (V *πάραυθες*), όμως 996 ξέχασε να διορθώσει το *παρευθύς* των τυπογράφων)· προς το τέλος ο V δεν διορθώνει πια: ο S 1076 δέχεται το *παραυτύς* των E+V ως *παραυθύς*, 1204 και 1206 *πάραυθα* των E+V, 1238 *πάραυτες*, 1471 αντίθετα *παρευθύς*. Υπάρχουν περιπτώσεις, όπου ο S βρίσκει ενδιάμεσες λύσεις ανάμεσα σε V και E: π.χ. με το *[ε]κείνος – εκειός* (metr. gr.): 132 *κείνον* S – *εκειόν* V – *εκείνον* E, το ίδιο 137 και 147, 351 ο S ακολουθεί το V (κατά τον V η E δεν έχει *εκείνος* [app. crit. S] αλλά *Και κείνος*), το ίδιο 402· στην περίπτωση *ψυχή – ψη* ο S ακολουθεί πιστά το V (οι τυπογράφοι δέχονται τον ιδιωματικό τύπο μόνο κατ' εξαίρεση, αδιαφορώντας για το μέτρο): 499 *ψυχή* E – *ψη* V+S metr. gr., 505 *ψη* E+V+S, 1520 *ψυχή* E+V+S, 1525 *ψυχή* E – *ψη* V+S metr. gr. Στην περίπτωση του *διά ταύτο – διά τούτο* που εναλλάσσεται συνεχώς και στις τρεις εκδοχές του κειμένου, ο S δεν φαίνεται σταθερός στις επιλογές του: 193 διορθώνει ενάντια σε E+V, 245 έχουν όλοι *ταύτο*, 315 επίσης, 335, ενώ 625 διορθώνει το V [E φθαρμένο], αλλά προηγουμένως 554 δέχτηκε τον τύπο *ταύτο*· 674 διορθώνει πάλι σε *τούτο*, όπως και 729, ενώ έξι στίχους αργότερα δέχεται το *ταύτο*, όπως και 935, 939, 1021· 1160 έχουμε πάλι *ταύτο* σ' όλους, όπως και 1521 κτλ. Κάτι παρόμοιο συμβαίνει στις περιπτώσεις που σημειώνει η Λεντάρη: 1142 *γκρεμνόν* S+V – *κρεμνόν* E, *εγκρεμνόν* E+V+S ήδη 1112,

970 [όχι 978 Λεντάρη] *κρεμνόν* S – *γκρεμνόν* V – *κρεμόν* Ε (βλ. 971 *κρεμνιστώ* S+E – *γρκεμνιστώ* V). Δευτερεύουσες είναι άλλες ορθογραφικές «αποκαταστάσεις» της έκδοσης του V, όπως *γροικώ* από *γρικώ*, *αυτείνος* από *αυτήνος*, *γλυτώνω* από *γλιτώνω* κτλ.

Η *κομαδιά* Ε διορθώνεται καλύτερα σε *κωμεδιά* V παρά σε *κωμεδία* S, αν και οι δύο δυνατότητες συνίζησης στο πρώτο μισό του στίχου 151 επιτρέπουν και τον λογιότερο τύπο· *έρτει* E+V δεν χρειάζεται διόρθωση (*έρθει* S, 121 και pass.), ούτε *εγύρευγαν* 887. Και γιατί αποδίδεται το *ν' αδράξου* V (διόρθωση από *να τάξου* Ε) ως *να δράξου* 1129; Η λύση του V, *εις τούτηνε την ταπεινήν* (διόρθωση από *εις την ετήνέταπεινήν* Ε 1168 [sic]) είναι καλύτερη από το πιο πιστό *εις την αυτήν την ταπεινήν* S. Στίχο 1221 ακολουθεί S την Ε: *ποίος Εβραίος* δημιουργεί υπέρμετρο στίχο· ο V διόρθωσε μεταφέροντας τον τόνο του *ποιος* στην τελευταία συλλαβή – η σωστή διόρθωση όμως είναι *ποιος Εβριός* (νόμιμος τύπος που μαρτυρείται πολλές φορές στην αιγαιοπελαγίτικη θρησκευτική δραματουργία της εποχής), γιατί μόνον έτσι ο στίχος θα γίνει άρτιος (ο Ευαγγελάτος έχει *Οβριός*). Γιατί το *Και αν είναι και καμία φορά θε να πάγω σε κυνήγι* (Ε 173), που απέδωσε ο V μετρικά σωστά ως *Και αν είναι και καμιά φορά να πάγω σε κυνήγι*, έπρεπε να υπερδιορθωθεί προς το λογιότερον και να δημιουργήσει πάλι υπέρμετρο στίχο: *Κι αν είναι και καμίαν φοράν θε να πάω σε κυνήγι* S (προσθήκη του τελικού -ν- στο *καμιά φορά* και λόγιος τονισμός και στο στ. 383 και 500);

Πολλές από τις επεμβάσεις δεν μαρτυρούνται στον apparatus criticus κι αποκαλύπτονται μόνο με την αντιβολή των δύο κειμένων. Π.χ. 227 *και μετ' αυτό θέλει ελθή* E+V γίνεται *και θέλει μετ' αυτό έλθει*, διορθώνοντας τον νόμιμο τύπο *ελθεί*. 1045 το *εκέρδισες* V+E αποδίδεται ως *εκέρδησες* S, ενώ ο Ευαγγελάτος έχει ένα *εκέρδεσες*. Συχνά ο S αναιρεί διορθώσεις τoy V, ακολουθώντας τους βενετούς τυπογράφους και φτάνοντας σε λιγότερο ικανοποιητικές λύσεις: π.χ. *χώραν εδικήν του* 1019, ενώ ο V είχε διορθώσει το *εδιδκήν* (Ε) σε *την δικήν του* (επίσης στον Ευαγγελάτο). Το *πώς* 231 και 340 απαιτεί περισπωμένη (σωστά στο V). Σε ορισμένα σημεία θα ήταν απαραίτητη κάποια συζήτηση ή τεκμηρίωση του σκεπτικού της επέμβασης σε σχόλια ή σημειώσεις: π.χ. 246 *πού 'ναι άξιος τς ευγενειάς σου* (V+S), ενώ η Ε έχει ένα συζητήσιμο *της Ευβιενάς σου* (κατά V, κατά το app. crit. του S *τη Ευβιενάς σου*)· με ποιο σκεπτικό ο S ακολούθησε τον V, αφού Ε προσφέρει μια ικανοποιητική version; Ή διορθώνει σιωπηλά (κατά την άποψή μου σωστά) το *γβάλη* του V και της Ε σε *βγάλει* (253 και 367 *γβήκες – βγήκες*), εκλαμβάνοντάς το ως τυπογραφικό λάθος, ενώ ο V ετυμολογεί στο κεφάλαιο της Φωνολογίας κατά Ανδριώτη από το «εκβάλη» -> «εγβάλη» -> «εβγάλη» (σ. 123) και αναφέρει και τις δύο περιπτώσεις ξεχωριστά στο λεξιλόγιο (σ. 134)· δε θα χρειζόταν κάποια συζήτηση (λείπει ακόμα και η αναφορά στον app. crit.); Και οι δύο εκδότες σεβάστηκαν τη διττογραφία *λαός* (259, 262) και *λαγός* (253, 258). Στο 296 ο V σημάδεψε το στίχο με μια αρχική παύλα – ένδειξη πως πρόκειται για aside (γιατί διορθώθηκε το *μία* E+V σε μετρικά εσφαλμένο *μιά* S;).

Σε περίπτωση των loci desperati ο S δεν βρίσκει συνήθως καλύτερες λύσεις από τον V: π.χ. 348 Ε *ή σ' αγριότατα θηριά για να την φαν στην δώση* πρότεινε ο V ένα ικανοποιητικό *για να την φα ας την δώση* (που αξιοποιεί το αδέσποτο *-σ-· ας* υπάρχουν σ' όλη την περίοδο 349, 351, 354, μάλιστα 352 και ένα *ας δώσει να τη φάσι*), ενώ ο S διορθώνει κάπως αμήχανα *για να την φαν την δώσει*. 360 η περισπωμένη στο *πως* και η διπλή τελεία μετά από τη λέξη δεν έχει καμιά λειτουργικότητα. 418 θα βοηθούσε η απόδοση του *από* σε *απ'* για την αποφυγή του υπέρμετρου στίχου (ο Ευαγγελάτος δίνει για τον ίδιο λό-

γο και *ανθρώποι*), ενώ στο δεύτερο ημιστίχιο ο V διορθώνει εύστοχα το *έχουν* σε *έχου*, αντί να καταφύγει στο ακαλαίσθητο *έχουν ᾽ξιωμένους* (η περικοπή του *αξιωμένους* γίνεται σιωπηλά). 453 ο S ακολουθεί διόρθωση της Καραγιάννη (*ανεί* αντί *αμή*) χωρίς συζήτηση. Για λόγους ομοιοκαταληξίας η διόρθωση του *το μπουκύμας* στο 462 σε *τα μπουκιά μας* (V και Ευαγγελάτος) είναι προτιμότερη από *το μπουκί μας* (S) λόγω της ρίμας. 479 γιατί *πάρωμε* (S) αντί *πάρωμεν* (E+V); Τυπογραφικό λάθος πρέπει να είναι 534 το *να είμαι βολετόν* (αντί *είναι* E+V). Γιατί διορθώθηκε σιωπηλά το *κεράτσα* (E+V) 545 σε *κυράτσα* (S), αφού στον ίδιο στίχο έχει και *κερά*; 552 *πάρτε* (V) αντί *πάρετε* (E+S) metr. gr. 609 ξεχάστηκε ένα *τα* (E+V) και δημιουργεί ελλιπή στίχο. 615-617 η προσθήκη του τελικού *-ν-* στα ρήματα *νά ᾽βλεπα[ν], να πονούσα[ν], νά ᾽βλεπα[ν]* (τρίτο πρόσωπο πληθυντικού) βοηθάει την κατανόηση του κειμένου, γιατί αμέσως μετά (619) υπάρχει ένα *ήβλεπα* για το πρώτο πρόσωπο ενικού. 648 ο S ακολουθεί τους τυπογράφους: *και σοί, Θεέ* (E) αντί του σωστού *και σε, Θεέ* (V)· ακόμα καλύτερα ίσως *κ᾽ εσέ, Θεέ*. Για 657/658 βλ. Λεντάρη σ. 159. 670 αναιρεί εύστοχη διόρθωση του V: *μ᾽ άπαρμε* E, *μα έπαρ᾽ με* V, *μά ᾽παρ᾽ με* S που είναι κακόηχο και αντικαθιστά τη συνίζηση με έκθλιψη (βλ. *έπαρε* στον επόμενο στίχο). Γιατί άραγε επανεισαγάγει ο S τη γραφή των τυπογράφων *όσον δω* (E) 672, ενώ ο V έχει διορθώσει εύστοχα *ως εδώ* (καλύτερα *ώς εδώ*); 685 οι τυπογράφοι έχουν την καλύτερη λύση: ο V μετατρέπει το *μιάν* σε *καμιάν* και αναγκάζεται να ανατρέψει την αρχή της lectio difficilior, μετατρέποντας το *είδεν* σε *είδε*, για να λειτουργήσει η συνίζηση και να αποφευχθεί υπέρμετρος στίχος, ο S αντίθετα εισάγει λόγιο τονισμό στο *μίαν* και δημιουργεί υπέρμετρο στίχο (το *νά ᾽ρθε* E+V μετατρέπει εύστοχα σε *νά ᾽ρθει*, ακόμα καλύτερα θα ήταν σε *να ᾽ρθεί*, που ανταποκρίνεται καλύτερα στο ρυθμό του πολιτικού στίχου). 709 η *πορπατησά* E+V είναι νόμιμος τύπος· δεν απαιτεί διόρθωση σε *πορπατησιά* S (ο τύπος 744). 731 προτείνει διαφορετική λύση από το V: το υπέρμετρο *Ειπέτα να τ᾽ αγρικήσουνε* της E αποδίδει ο V με *Πέ τα να τ᾽ αγρικήσουνε* (στηριζόμενος σ᾽ ένα *πέτε μου* στο 733) ενώ ο S εύστοχα αφαιρεί την επανάληψη του άρθρου: *Ειπέ τα να γροικήσουνε* (πιο σωστό θα ήταν *να αγροικήσουνε*, διατηρώντας τον τύπο *αγροικώ*, γιατί λόγω της συνίζησης δεν υπάρχει μετρικό πρόβλημα).

Locus desperatus αποτελεί το 737: *Κεφάλη μου ωραία πλουμιστή* – ο V. διορθώνει ρυθμικά σωστό *Κεφάλι μου ωραιοπλούμιστο*, ο S, χρησιμοποιώντας τον τύπο *κεφαλή* 751, *Κεφαλή μου ωραιοπλουμιστή* (για να αποφευχθεί το υπέρμετρο του στίχου, θα έπρεπε να εισαχθεί ο τύπος *ωριοπλούμιστο* ή *ωριοπλουμιστή*). 741 η διατήρηση της γενικής *της καημένης* S (+E) αντιβαίνει στην ομοιοκαταληξία (V διορθώνει σε αιτιατική). Το *ζιώ* S είναι καλύτερο από το *ζω* V για το ακατανόητο *ζιόνεν* της E (755). Και στίχο 768 ο S αναιρεί λειτουργική διόρθωση του V, μένωντας πιο «πιστός» στην E: για το υπέρμετρο *ή κανενός ρηγός έφταισε* (E) είχε εισάγει ο V *κάποιου*, αποκαθιστώντας το μέτρο· ο S προσπαθεί να πετύχει το ίδιο, αλλάζοντας τη σειρά των λέξεων (*ή έφταισε κανενός ρηγός*), δημιουργώντας όμως μια ακαλαίσθητη και άρρυθμη συνίζηση δύο τονισμένων φωνηέντων στην αρχή του στίχου (η ένδειξη λείπει στον app. crit.).

Η διατήρηση του τύπου *βρέσκεται* 788 (E+V+S) απαιτεί κάποια συζήτηση, γιατί δεν μπορεί να αποκλειστεί το τυπογραφικό λάθος: ακριβώς ο ίδιος στίχος *να ζήσω, κ᾽ εις την χώρα μας κρένω δεν βρέσκεται άλλη* απαντά κατά λέξη μερικούς στίχους πιο πάνω στο στ. 772 με τον ομαλό τύπο *βρίσκεται*. Συζήτηση απαιτεί και η αλλαγή του *μοσκαρεύομαι* 789 και 791 (E+V) σε *μασκαρεύομαι* S· ο πρώτος τύπος μαρτυρείται στον Κατζ. (Α 283, 285) με περίπου την ίδια σημασιολογική απόχρωση. 801 η αλλαγή της σειράς των λέξεων metr.

gr. είναι πετυχημένη· η πρόταξη του *επά* στην αρχή του στίχου δεν έχει όμως το ίδιο αποτέλεσμα στο 827, όπου το *απάντεχε επά, Κυνηγέ* δεν είναι χειρότερο από το *επά απάντεχε, Κυνηγέ*· πιο ρυθμική η τολμηρή λύση του Ευαγγελάτου: *Σύ Κυνηγέ, απάντεχε*. 840 αναιρείται μια εύστοχη αποκατάσταση του μέτρου (V). 859 η τριπλή συνίζηση *πάω εις το ριζικόν μου* δεν λύνει το μετρικό πρόβλημα (S)· ο V είχε *πάω στο* (*πάγω εις το* στην E). 936 ο S σώζει τον τύπο *αλλονών* μεταθέτοντας τον λογιότερο τονισμό *παιδία* σε δημοτικότερο: ο V διόρθωσε *μα κι άλλων παιδία έφαγαν*, ο S προτείνει εκτός ρυθμού *μα κι αλλονών παιδιά έφαγαν*, ενώ ο Ευαγγελάτος αποκαθιστά *μα έφαγαν κι αλλονών παιδιά*. 987 το *όλα μας* (S) πρέπει να είναι τυπογραφικό λάθος (*όλοι μας* E+V· το *ποθάνωμεν* E+V αποδίδεται ως *ποθάνουμεν*, ενώ κατά τα άλλα δεν καταργείται η αύξηση σε παρόμοιες περιπτώσεις). 993 το *μας* απαιτεί περισπωμένη. Και στ. 1023 ο S αναιρεί ικανοποιητική λύση του V: για το υπέρμετρο *όποιος έναι εκείνος ο καλός* της E ο V προτείνει *οπού 'ν' εκείνος ο καλός*, χρησιμοποιώντας το *οπού 'ν' καλός* του στ. 1025, ενώ ο S διορθώνει: *όποιος εκείνος έν' καλός*, χρησιμοποιώντας το *όποιος εκείνος είν' καλός* του στ. 1031· ο Ευαγγελάτος καταφεύγει σε πιο ισχυρή επέμβαση: *όποιος είν' άξιος και καλός*. Δεν δεσμεύεται από τα φιλολογικά δεσμά μιας κριτικής έκδοσης. Στον ελλιπή στ. 1029 *μα όποιοι δεν είν' καλοί* (E+S), όπου ο V διορθώνει συμβατικά *είναι*, αφήνοντας την χασμωδία στην αρχή του στίχου, ο σκηνοθέτης/dramaturg την παρακάμπτει αντικαθιστώντας το *καλοί* με *δυνατοί*.

Αβέβαιο παραμένει, τι ακριβώς συμβαίνει στο στ. 1105: *και α μπορώ και τίποτες* S (καμιά ένδειξη στο κριτικό υπόμνημα), *και αν ημπορώ και τίποτες* V (ένδειξη για E *α μπορώ*)· το αρνητικό υπόμνημα μας κρύβει αν υπήρχε το *αν* στην E ή όχι – ο S δέχεται τη χασμωδία, ο V χρησιμοποιεί τη συνίζηση, αλλά χωρίς συντομογραφία για το *και* (στην έκδοση του 1965 δεν υπάρχει ενιαία στρατηγική χρήση του *και* ή *κι* μπροστά σε φωνήεντα· το *και* ολογράφως δεν υποδεικνύει αναγκαστικά χασμωδία, χρησιμοποιείται και σε περιπτώσεις συνίζησης). 1176 οι διορθώσεις της Καραγιάννη είναι ιδιαίτερα πετυχημένες. 1236 αναιρείται η εύστοχη διόρθωση του V· επίσης στ. 1270. 1344 εύστοχη σιωπηλή διόρθωση. 1470 μαρτυρεί ο app. crit. του S και διαφορά του κειμένου του V στο *Θέατρο* 1964 και στην έκδοση του 1965: *γιατί με την απόφασιν* (E+V 1965), ενώ το προτιμότερο είχε διορθωθεί (V 1964 +S). Διαφορετικές είναι και οι προτάσεις της αποκατάστασης του υπέρμετρου στίχου 1509: E *μα ήξευρε πως δεν πρέπει κανείς ουδενός να πιστεύη*, ο V εξοβελίζει το *πως* και μεταφέρει τον τόνο στο ρήμα (*μα ηξεύρε δεν πρέπει κανείς*), διορθώνει όμως και τη γενική (*ουδένα να πιστεύη*), ενώ ο S καταφεύγει στην αλλαγή της σειράς των λέξεων: *μα ήξευρε, ουδενός κανείς δεν πρέπει να πιστεύει*, καταστρέφοντας τον ομαλό ρυθμό στο πρώτο ημιστίχιο. Η αντιπάθεια του V στις γενικές εκδηλώνεται και στο στίχο 1539, όπου το *στου Ρηγός* αποκαταστάθηκε από το S σύμφωνα με την E.

Αυτή η συγκέντρωση προβληματικών ή συζητήσιμων σημείων δεν είναι εξαντλητική, αλλά κάπως πλουσιότερη από τη δειγματοληπτική αναφορά της Λεντάρη. Σε γενικές γραμμές επιβεβαιώνουν τις δικές της παρατηρήσεις, αν και δεν μπορώ να προσυπογράψω την αυστηρότητα των διατυπώσεών της (και η δική της, ομολογουμένως συγκροτημένη κριτική αρχίζει με ένα τυπογραφικό λάθος ήδη στον τίτλο): στη συντηρητική τακτική του νέου εκδότη, που επαναδιορθώνει υπέρ των γραφών του βενετικού έντυπου υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις, όπου εκτός από πραγματικές βελτιώσεις έναντι στις μερικές φορές τολμηρές επεμβάσεις του Vitti και υπέρ της editio princeps παρατηρείται και η αναπαραγωγή προβληματικών γραφών καθώς και η δημιουργία νέων άστοχων διορθώσεων. Μαζί με την κάποια έλλειψη συστηματικότητας στην διασαφήνιση και τήρηση εκ-

δοτικών αρχών, και στις δύο εκδόσεις, το ελλιπέστατο γλωσσάριο (πιο πλούσιος ο Vitti και ο Βιβιλάκης) και το κριτικό υπόμνημα, που δίνει μια αυθαίρετη επιλογή των επεμβάσεων, παλαιών και νέων, δημιουργείται μια συγκεχυμένη κατάσταση, όπου ο αναγνώστης πρέπει να ανατρέξει και στις δύο εκδόσεις συγχρόνως, χωρίς να λύσει ωστόσο όλα τα ερωτήματά του. Ο Vitti διαθέτει στις συχνά θαρραλέες του αποκαταστάσεις του στίχου καλύτερο ένστικτο για τη ρυθμική δομή του δεκαπεντασύλλαβου αλλά και μικρότερη πρόθεση να τεκμηριώσει τις επιλογές του (επισημαίνει δικαίως και τη μεγαλύτερη έλλειψη φιλολογικών βοηθημάτων ως προς τη λεξικογραφία, τη μορφολογία κτλ.), ενώ ο Spadaro κινείται από άποψη φιλολογικών αρχών πιο σωστά, αλλά συχνά με ακαλαίσθητα αποτελέσματα· η αναξιοπιστία του κειμένου της πρώτης έκδοσης όμως φαίνεται να επιβάλλει και μια πιο τολμηρή εκδοτική στρατηγική. Ακριβώς σ' αυτήν, απαλλαγμένη από τις φιλολογικές δεσμεύσεις μιας κριτικής έκδοσης, έκανε ορισμένες ενδιαφέρουσες προτάσεις η διασκευή του Σπύρου Ευαγγελάτου για την παράσταση του 1997.

Η δραματουργική διασκευή του Ευαγγελάτου συντομεύει το κείμενο: έχουν παραλειφθεί οι στ. 1-78, 85-90, 95-150,163-164, 167-170, 193-194, 197-200, 209-210, 215-248, 255-270, 274-276 (σύμπτυξη 273/277), 287-288, 327-330, 349-354, 359-360, 368-369, 374-378, 387-388, 399-401, 427-428, 433-436, 449-452, 459-460, 469-470, 505-508, 525-526, 549-550, 553-554, 567-568, 575-578 συμφυρμός 579/581 (+νέος στίχος) 592-594, 601-602, 607-608, 611-622, 629-630, συμφυρμός 631/633, 657-658, συμφυρμοί 659/661 και 660/662, 671-672, 675-684, 687-692, 695-708, 715-720, 725-732, 735-736, 738 κατά μεγάλο μέρος, 739-746, 763-764, 767-770, 773-774, ανάμεσα στο 776 και 777 δύο στίχοι νέοι, 801-822 μετατίθενται μετά το στ. 852 (λείπουν οι 805-806, 809-810 και επαναλαμβάνονται οι στ. 823-824), 825-826, 839-845, συμφυρμός 845/849 (λείπουν 846-848), 853-860 αντικαθίστανται με έξι δικούς του στίχους, ακολουθούν δύο δικοί του στ., 905-908, μετά το 942 δύο δικοί του, 953-954, μετά το 955 ένας δικός του στ., 991-992, 999-1002, 1009-1010, 1033-1036, μετά το στ. 1042 δύο στίχοι δικοί του, όπως και μετά το στ. 1110, 1117-1118, 1123-1126, 1133-1134, μετά το στ. 1142 δύο στίχοι δικοί του, 1143-1148, 1149-1152 μετατέθηκαν μετά το στ. 1168, 1169-1170, 1182, 1184-1186, 1199-1200, 1215-1216, 1223-1224, 1233-1236, 1241-1242 μετατέθηκαν μετά το στ. 1246, 1243-1244, 1273-1274, 1292-1295, 1305-1310, ακολουθούν συμφυρμοί: 1313/1315, 1314/1316, 1317/1319, 1318/1320· στη συνέχεια λείπουν 1321-1326, 1329-1330, 1332-1333, 1335-1338, 1347-1348, 1353-1354, μετά το στ. 1359 ένας νέος στίχος, 1387-1388, 1399-1400, 1302, 1404-1406, 1409-1410, 1415-1420, οι στ. 1421-1428 έχουν μετατεθεί μετά το στ. 1434 (λείπουν 1425-1426), 1435-1441, συμφυρμός 1442/1443, 1444-1445, 1485 έχει αντικατασταθεί, μετά το στ. 1498 υπάρχουν δύο νέοι στίχοι, 1499-1504, 1507-1508, 1511-1512, 1517-1518, 1523, 1525, ενώ 1539 έχει αντικατασταθεί. Οι νέοι στίχοι στο ύφος της εποχής ανέρχονται περίπου σε 20, γύρω στους 480 στίχους έχουν παραλειφθεί· μερικά χωρία έχουν μετατεθεί (κυρίως στις σκηνές του Ρηγόπουλου με τον Κυνηγό και την Ευγένα), για να διευκρινιστεί η υπόθεση· μερικά τριτεύοντα πρόσωπα έχουν απαλειφθεί, μερικές ρήσεις εκφωνούν άλλα πρόσωπα. Ο χωρισμός σε σκηνές έγινε εκ νέου, πιο λογικός σύμφωνα με την πορεία της υπόθεσης. Οι σκηνικές οδηγίες έχουν εμπλουτιστεί σημαντικά και εκφωνούνται κατά τη διάρκεια της παράστασης· αυτό κρίθηκε αναγκαίο, γιατί κυρίως λόγω της διδασκαλίας στ. 1108 η πορεία της υπόθεσης δεν είναι κατανοητή χωρίς αυτές. Το τέχνασμα δεν είναι τελείως νέο και μαρτυρείται στο μεσαιωνικό θρησκευτικό θέατρο, στο οποίο ανήκει ουσιαστικά και η «Ευγένα». Έχω εκφράσει και αλλού την πεποίθηση, πως οι διασκευές του Ευαγγελάτου αξίζουν να μελε-

τηθούν από δραματολογική άποψη ως ξεχωριστά έργα σε σύγκριση με το πρότυπό τους (η σύγκριση βέβαια δυσχεραίνεται από την έλλειψη στιχαρίθμησης στην έκδοση της διασκευής).

Αυτές οι μετατροπές καθώς και η εισαγωγή πλήθους σκηνικών δρωμένων, που δίνουν στην υπόθεση μια παραμυθένια σατιρική διάθεση, οδήγησαν το διασκευαστή σε μια σειρά από επεμβάσεις, που κινούνται πέρα των επιτρεπτών ορίων μιας φιλολογικής (χρηστικής ή κριτικής) έκδοσης του κειμένου. Αντικαθίστανται ημιστίχια (π.χ. 340, 389, 397, 424, 468, 484, 504, 685, 723, 1007, 1032, 1171, 1257, 1296, 1358, 1401, 1408, 1454, 1510) ή και στίχοι ολόκληροι (π.χ. 738, 1218, 1222, 1472, 1539) με δικές του συνθέσεις. Συχνά δίνει και περισσότερο «χρώμα» απ' ό,τι έχει το πρότυπο: π.χ. το *μνέσκω* 285 αντί του *πάγω*, ή αποφεύγει ακαλαίσθητες επαναλήψεις (π.χ. 317 όπου *τι στράτα έχω να πιάσω* μετατρέπεται σε *ποίαν οδόν να πιάσω*, γιατί μόλις 416 είχαμε *σε στράτα να με πέψεις*), ή ενισχύεται ο σκηνικός λόγος με χτυπητές εκφράσεις (π.χ. *μας πιάσα και μας δέσα* 484, 866 *τη βάρεσεν η τρέλλα*) ή μια ποιητική εικόνα (π.χ. *υψηλό ορθοβούνι* 723 για το λαιμό) ή για υπογράμμισμό της ειρωνείας (π.χ. 1171 όπου ο Ασκητής λέει στην Ευγένα να του βαστάει το σακούλι του, *αφού έχεις χέρια* μετά από το θαύμα της Παναγίας). Δεν λείπουν και οι υπερδιορθώσεις στο πνεύμα του standand modern Greek, όπως π.χ. 532 *σαν δούλοι μπιστεμένοι*, όπου προτιμάται η αιτιατική (*σαν δούλους μπιστεμένους*).

Με την πιο ελεύθερη διάθεση του ανανεωτή διασκευαστή/δραματουργού προτείνει λύσεις, που δεν έχουν άμεση θέση σε καθαρά φιλολογική αντιμετώπιση του κειμένου, αλλά προωθούν τον προβληματισμό.π.χ. στο locus desperatus 1144 *χριστιανή ως όλες τες χριστιανές είμαι, δεν με γνωρίζεις;* όπου κανένας από τους δύο εκδότες δεν προσφέρει κάποια λύση αποκατάστασης, η διασκευή έχει *Χριστού είμαι δούλη, χριστιανή είμαι. Δεν με γνωρίζεις;* δεχόμενος βέβαια στη τομή μια χασμωδία· αυτή η ιδέα της συνίζησης όμως μπορεί να οδηγήσει σε νέα διόρθωση: *χριστιανή είμαι, δεν γνωρίζεις, ως όλες τες χριστιανές*. Υπάρχουν όμως και καίριες διορθώσεις: 181 *και 'γαπά το* E+V+S ως *κι αγαπά το*, 291 αποκατάσταση του μέτρου στο δεύτερο ημιστίχιο με προσθήκη *σου*, 293 *σάσε* αντι *σας* metr. gr., 310 *ο Ρήγας 'κείνην αγαπά* αντί *ο Ρήγας εκείνη αγαπά*, 315 *σένα* αντί *σε* για την αποφυγή της χασμωδίας, 488 *στην* ακολουθεί το V αντί του S (*την*), 649 *δίκιον* για *δίκαιον* metr. gr., 807 *έλαχα, αφέντη, από Θεού* αντί *αφέντη, από Θεού έλαχα*, για να αποφευχθεί η συνίζηση δύο τονισμένων διαφορετικών φωνηέντων· 960 για τη ρίμα *πού νά 'ναι* αντί *πού 'ναι*, 1021 προσθήκη *και* μετά το *επά* για την αποφυγή χασμωδίας, 1205 *έν* αντί *ένα* metr. gr., 1206 προσθήκη *που* στην αρχή metr. gr., 1207 *μου* κατά V (λείπει στο S), 1376, *δουλείαν* αντί *δουλεία* metr. gr., 1484 προσθήκη *σας* μετά *δια να* metr. gr.

Στο στ. 187 προτείνει μια τολμηρή λύση: *και αγαπάει και εμέ, αγαπάει και το παιδί μου* E+V+S, – *και αγαπάει όμοια εμέ, καθώς και το παιδί μου*, προτείνοντας τουλάχιστον για το δεύτερο ημιστίχιο μια λογική και εύηχη λύση. Η προσθήκη *η έγνοια* στο στ. 323 αποσαφηνίζει το νόημα, αλλά δημιουργεί πολλές συνιζήσεις: *να έβγει από πάνου σου – νά 'βγει από πάνου η έγνοια σου*. Η προσθήκη του αντικειμένου στο στ. 407 *τον* φαίνεται αναγκαίο για την κατανόηση του στίχου: *να πάμε να ευρούμε – να πα να τον ευρούμε*. 482 σχετικά με τη διόρθωση του *ανέ κανένας κυνηγός* σε *ά έν'* θα μπορούσε να καταλήξει κανείς σε *ανέ 'ν'* αποφεύγοντας τη χασμωδία. 528 *π' ο Ρήγας έρχεται εκεί, με την συντροφίαν όλη – π' ο Ρήγας έρχεται εδεκεί με συντροφίαν όλη*· αποφεύγεται εύσχημα η χασμωδία (κατά τη Λεντάρη το *που* θα μπορούσε να δοθεί ολογράφως· η απάλειψη του άρθρου για τη μετρική αποκατάσταση του δεύτερου ημιστίχιου αποτελεί κάπως άκομψη

αλλά αναγκαία λύση, γιατί η μεταφορά του τόνου δεν ενδείκνυται για ρυθμικούς λόγους, και η έκπτωση του τελικού -ν- δημιουργεί άσχημη συνίζηση). Η ρυθμική αποκατάσταση του 915 *να μη ήθελα έρθει πλέον εδώ* σε *και να μην ήθελα έρθει εδώ* μπορεί να φανεί κάπως τολμηρή, αλλά θα μπορούσαν να βρεθούν και πιο συμβατικές λύσεις: π.χ. *να μη ήθελα έρθει πλιό εδώ*. Την καλύτερη λύση προσφέρει ο Ευαγγελάτος στ. 1008: Ε *μα ο πόνος του παιδακίου μου* υπέρμετρο, αποκατάσταση V *μα ο πόνος του παιδακιού μου* φωνολογικά δεν μπορεί να σταθεί, αποκατάσταση S *μα ο πόνος του παιδιακιού* δέχεται ακόμα και μια χασμωδία στην αρχή, Ευαγγ. *μα ο πόνος του παιδάκιου μου*. 1051 Ε *έρχομαι από την μπρεσιάν* αφήνει ο V *Πρεσιάν* (μάλλον τυπογραφικό λάθος), διορθώνει ο S *Περσιάν* αλλά δέχεται τη χασμωδία και την αρρυθμία του στίχου· ο Ευαγγελάτος αλλάζει τη σειρά: *απ' την Περσίαν έρχομαι*, εκμεταλλευόμενος και τα πρωτοχρονιάτικα κάλαντα. Η διόρθωση του *φύγεις* σε *γίνεις* στ. 1141 είναι τολμηρή αλλά εύστοχη, γιατί οφείλεται σε διττογραφία από οπισθοχωρητική υποβολή (με το *φύγεις* του 1139) και επιβάλλεται από τη ρίμα. 1378 οι εκδότες άφησαν τον στίχο υπέρμετρο: *μα μίαν 'πόθεσιν σε ρωτώ*, αποκαθιστά ο Ευαγγ. *μα μιάν υπόθεσιν ρωτώ*. Σωστό Waterloo αποδεικνύεται ο στίχος 1428: Ε *η καρδία μου ήτον χαρουμένη* για το δεύτερο ημιστίχιο (υπέρμετρο κατά τρεις συλλαβές), V *η καρδιά ήτον χαρουμένη* (ελαττώνοντας κατά δύο συλλαβές), S *η καρδιά ήν χαρουμένη* (δημιουργώντας μια ακαλαίσθητη συνίζηση), Ευαγγ. *καρδιά 'χα χαρουμένη* (προτείνοντας μια ιδανική λύση, που ξεφεύγει όμως πλέον από τα περιθώρια μιας κριτικής έκδοσης).

Το τελευταίο παράδειγμα διαφωτίζει έναν καίριο προβληματισμό, για τον οποίο, έξω από το χώρο της κρητικής λογοτεχνίας, που παρουσιάζει στις εκδοτικές πρακτικές σταθερά πλέον standards, δεν υπάρχουν γενικευτικές λύσεις: πού βρίσκονται τα όρια της ελευθερίας της επέμβασης του κριτικού εκδότη, αν έχει να κάνει μ' ένα μοναδικό κείμενομάρτυρα (έντυπο ή χειρόγραφο), που σαφώς παρουσιάζει φθορές και την υποψία αυθαίρετων επεμβάσεων τυπογράφων ή αντιγραφέων, που εν μέρει καταστρέφουν το αρχικό κείμενο; Πού τελειώνει η ανικανότητα ή αδεξιότητα του ποιητή και πού αρχίζει το ολέθριο έργο των μεταδοτών του κειμένου; Το φθαρμένο, σε πολλά σημεία, αλλά και αδέξιο από ποιητικής και δραματουργικής άποψης κείμενο της «Ευγένας» είναι ένα ωραίο παράδειγμα προβληματισμού. Ο νεαρός Mario Vitti, μέσα στον ενθουσιασμό ακόμα της ανακάλυψής του, αισθάνεται πιο σίγουρος και ελεύθερος στις επεμβάσεις του, ο ηλικιωμένος Giuseppe Spadaro, «κρατιέται» περισσότερο από τη βενετική έκδοση· ο ένας κοιτάει περισσότερο την όποια ομορφιά του ποιήματος, ο άλλος την όποια φιλολογική πιστότητα με την editio princeps. Στην κρίση, πόσο ευσυνείδητη και εύστοχη ήταν η ανασκευαστική και αποκαταστατική εργασία του τελευταίου βαραίνει και η απροσεξία του εκδοτικού οίκου, ώστε να αναρωτιέται κανείς, κάπως παραλλαγμένα τώρα: πού τελειώνει η αβλεψία και η βιασύνη του εκδότη και πού αρχίζει το ολέθριο έργο των διορθωτών του εκδοτικού οίκου; Όσο και να μπορεί να προβληματιστεί κανείς για εκδοτικές αρχές, τακτικές, πολιτικές και στρατηγικές (η κ. Λεντάρη στάθηκε αυστηρή σ' αυτό με το ζήλο του νέου επιστήμονα), ο Giuseppe Spadaro δεν παύει να είναι έμπειρος φιλόλογος των δημωδών μεσαιωνικών και μεταμεσαιωνικών κειμένων, και δεν μπορώ να φανταστώ να έχει δει ο ίδιος ή να έχει διορθώσει αυτοπροσώπως δοκίμια του βιβλίου αυτού.

Συμπερασματικά: η νέα έκδοση της «Ευγένας» δεν αντικαθιστά πλήρως, τουλάχιστον για τη χρήση των φιλολόγων, την παλαιά, η οποία συν τοις άλλοις ήταν και πιο καλαίσθητη· για τη φιλολογική χρήση πρέπει να ανατρέξει κανείς τώρα και στις δύο εκδόσεις

και να πραγματοποιήσει δική του αντιβολή. Η νέα έκδοση σε μορφή pocket book όμως κάνει ένα κείμενο προσιτό σ' ένα ευρύτερο κοινό, – τον ίδιο σκοπό είχε άλλωστε και η δημοσίευσή του στο *Θέατρο* το 1964 –, το οποίο μόλις τώρα έχει βρει την απαραίτητη δημόσια προσοχή και την αρμόζουσα σκηνική παρουσίαση. Για το απώτερο μέλλον, όταν θα διαθέτουμε περισσότερα κείμενα από τις παρυφές κι εκτός της κρητικής λογοτεχνίας του 17ου αιώνα και θα έχουν σταθεροποιηθεί οι εκδοτικές πρακτικές και στον τομέα αυτόν, οι δύο εκδόσεις – το πρότυπο ίσως να επανεμφανιστεί (οι φωτοκόπιες ή φωτογραφίες) – πρέπει να διασταυρωθούν και να ενσωματωθούν οι παρατήρησεις της Τίνας Λεντάρη, του Σπ. Ευαγγελάτου και οι δικές μου, και οι όποιες άλλες θα γίνουν στο μέλλον, για να καταρτιστεί μια νέα κριτική έκδοση του κειμένου. Στο μεταξύ βέβαια υπάρχουν πολλά άλλα κείμενα της νεοελληνικής δραματουργίας της εποχής, που πρέπει να δουν το φως της δημοσιότητας.

ΒΑΛΤΕΡ ΠΟΥΧΝΕΡ

ΧΡΥΣΟΘΕΜΙΣ ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΑΣΙΛΑΚΟΥ

Το ελληνικό θέατρο στην Κωνσταντινούπολη το 19ο αιώνα

Τόμος Β'. Παραστάσεις. Αθήνα, Νέος Κύκλος Κωνσταντινουπολιτών 1996, σσ. Χ, 572, 32 εικ.

Ο πρώτος τόμος της δημοσίευσης της διδακτορικής διατριβής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1990) για το ελληνικό θέατρο στην Κωνσταντινούπολη το 19ο αιώνα, που κυκλοφόρησε το 1994 και ανέλυε την ιστορία, το ρεπερτόριο, τους ηθοποιούς και τους θεατρικούς χώρους, έχει παρουσιαστεί στο περιοδικό αυτό (*Παράβασις*, 2, 1997, σσ. 229-234· βλ. και τη βιβλιοπαρουσίασή μου στα *Südost-Forschungen* 54, 1995, σσ. 570-572 καθώς και τη βιβλιοκρισία του Δημ. Σπάθη, στα *Ιστορικά*, 22, 1995) κι έχει βρει αντάξια θέση στη βιβλιογραφία της ιστορίας του νεοελληνικού θεάτρου στο βαθμό που ανατρέπει την αθηνοκεντρική πρόσληψη της ιστορίας αυτής στο 19ο αιώνα από το Γιάννη Σιδέρη και τροποποιεί την όλη εικόνα των θεατρικών μηχανισμών μεταξύ ελλαδικού χώρου και Διασποράς. Αποτελεί επίσης μια σημαντική συμβολή στην κοσμοπολίτικη θεατρική ιστορία της μητρόπολης στο Βόσπορο και ένα κομμάτι της ιστορίας της πόλεως της Κωνσταντινούπολης, κυρίως στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Το δεύτερο μέρος του έργου, που καταλαμβάνει σχεδόν 1000 σελίδες, αφιερώνεται στις θεατρικές παραστάσεις. Συνολικά καταγράφονται παραπάνω από 2000 θεατρικές παραστάσεις, που τεκμηριώνονται από ελληνικές εφημερίδες κι άλλα έντυπα της Πόλης και καλύπτουν ένα χρονικό φάσμα από το 1858 ώς το τέλος του αιώνα (το 1900 είναι ορόσημο τελείως συμβατικό, γιατί η ανθηρή θεατρική δραστηριότητα συνεχίζεται ώς το 1922). Οι θεατρικές παραστάσεις αναφέρονται κατά χρονολογική σειρά στο πρώτο μέρος του μελετήματος (σσ. 3-248), όπου συγκεντρώνονται όλες οι σχετικές με τη θεατρική ιστορία πληροφορίες ταξινομημένες κατά σαιζόν και συμπεριλαμβάνονται τόσο επαγγελματικοί θίασοι όσο και ερασιτεχνικά συγκροτήματα. Ακολουθεί ένας πολύ χρήσιμος κατάλογος των ανεβασμένων έργων (σσ. 249-504), που ταξινομεί αλφαβητικά το ρεπερτόριο κατά τίτλους και μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως εγχειρίδιο ή και λεξικό. Στο κάθε λήμμα ακολουθεί μετά τον τίτλο (ή τους τίτ-